

УДК 811.161.2

КООПЕРАТИВНІ ТА КОНФРОНТАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ МІЖСОБИСТІСНОГО МОВЧАННЯ У НОВЕЛІСТИЦІ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Коловоротна Н. Д.

У статті розглядаються особливості омовлення комунікативно значущого концепту мовчання. Виявлено, що мовчання у Григора Тютюнника є художньою деталлю, супровідником широкої гами людських почуттів. Описано амбівалентність міжособистісного мовчання, що допомагає реалізовувати не лише конфронтаційні, а й кооперативні стратегії.

Ключові слова: комунікативно значуще мовчання, концепт, міжособистісне мовчання, амбівалентність, художня деталь.

В статье рассматриваются особенности вербализации коммуникативно значимого концепта молчание. Выявлено, что молчание у Григора Тютюнника это художественная деталь, которая сопутствует широкой гамме человеческих чувств. Описано амбивалентность межличностного молчания, которое способствует реализации не только конфронтационных, но и кооперативных стратегии.

Ключевые слова: коммуникативно значимого молчание, концепт, межличностного молчания, амбивалентность, художественная деталь.

The article discusses the features of verbalization communicatively meaningful concept silence. Revealed that silence Gr. Tiutiunyk an art piece that accompanies a wide range of human emotions. Described interpersonal ambivalence of silence, which contributes to the implementation of not only confrontational, but also cooperative strategy.

Key words: communicatively meaningful silence, concept, interpersonal silence, ambivalence, art piece.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мовчання потрапило в поле зору як зарубіжних (В. Річмонд, Дж. К. Мак-Кроскі, П. Вацлавек, Дж. Бівін, Д. Джексон, Г. Колшанський, Г. Почепцов та ін.), так і вітчизняних (Ф. Бацевич, Л. Солощук, Т. Вашека, Т. Осіпова та ін.) дослідників насамперед як невербальний компонент комунікації, проблеми якої актуалізувалися в останні десятиліття, адже на сьогодні цілком зрозуміло, що невербальні компоненти комунікації є однією з найважливіших сфер функціонування знаків і знакової інформації. Уведення ж невербальних компонентів у комунікативний процес дає змогу звести до мінімуму можливість помилкового декодування висловлення, таким чином даючи адресатові можливість виявити комунікативний намір партнера та зробити відповідний комунікативний крок.

Комунікативно значуще мовчання своєрідно фіксується в художньому дискурсі. Його вербалізація, безумовно, мотивована й комунікативною компетенцією автора певного художнього тексту, а також тематикою відповідного художнього твору.

Як видається, на сьогодні актуальним залишається й проблема вербалізації мовчання конкретною особистістю, зокрема й такою оригінальною і творчою, як Гр. Тютюнник.

Мета нашої розвідки – дослідити особливості омовлення міжособистісного мовчання у художньому дискурсі Гр. Тютюнника.

Виклад основного матеріалу. Лаконізм і точність як визначальні риси прози Гр. Тютюнника виражаються зокрема й у процесі вербалізації концепту “мовчання”. Сам письменник уважав уміння “примусити себе замовкнути”, тобто не писати зайвого, одним з головних ознак таланту. У своєму щоденнику Гр. Тютюнник писав: “Писати літературно – означає перемагати у собі графомана. Графоман сидить у кожному письменнику, і талановитий той, хто вміє

примусити себе замовкнути. Що закреслює письменник, коли править рукопис? Графоманію!” [5, с. 344]. У житті і творчості Гр. Тютюнник протиставляє мовчання пустослів'ю, вважаючи останнє однією з найгірших вад людини, надто письменника.

Як видається, промовистою художньою деталлю в багатьох творах Гр. Тютюнника є мовчання. Для його вербалізації митець використовує лексеми *мовчати, мовчанка, замовкнути, мовчки, мовчатися, примовчувати, примовкувати, вмовкати, змовчати, німий, німіти, мовчазний, мовчакуватий, мовчун, оніміти, онімилій, оніміння, онімло, заніміти, пауза, німотний, тиша*, включаючи їх до різних стилістичних фігур і прийомів з метою якнайглибшого розкриття творчого задуму.

Одразу впадає в око, що серед розмаїття вербальних засобів Гр. Тютюнник фактично не вживає ядерної лексеми *мовчання*, надаючи перевагу дієслову *мовчати* та іменнику *мовчанка*, наприклад: “Коли обидві “півсмерті” вже давно випито, і в хаті надовго **западає мовчанка**, тільки кози вовтузяться у загороді за стіною, ми з дядьком підводимося, щоб іти додому” [6, т. 1, с. 174]; “Тільки сержант-надстроковик ні про що не розпитував, а **улучивши мовчанку**, поривався розповідати і починав здалеку: “А в нашій часті, де я служу...”” [6, т. 1, с. 187].

У Гр. Тютюнника мовчання багатозначне й полярне. Воно є супровідником широкої гами людських почуттів, зокрема розгубленості: “Іван сплигнув на землю, став проти неї і **мовчав розгублено**” [6, т. 1, с. 213]; образи: “Коли ж мама, хоч траплялося це й нечасто, ішла до когось у гості а чи в кіно, пудрилася і підфарбовувала губи, Іван супився і **мовчав** або лягав на ліжко і одвертався до стіни: йому здавалося, що вона чепуриться не для себе, а для когось, що вона байдужа і чужа до нього перед отим своїм дзеркальцем” [6, т. 1, с. 205]; нерішучості: “За дверима якусь хвилю **мовчать, нерішуче** покашлюють:

– **Кхе... кхе...** Та це, товаришу, ми... Сусіди” [6, т. 2, с. 29].

Виконуючи функцію художньої деталі, мовчання, зокрема міжособистісне, виступає своєрідним індикатором непростих стосунків між людьми, змінюючись від мовчання-ніяковості, мовчання-захвату до мовчання-люті одного з комунікантів і мовчання-відчаю – другого:

– Він тут недалеко й живе. ... Вони саме снідали. ... Ну, батько, мати – звісно, як у нас гостей пришановують – і жареним, і шквареним пригощати заходилися, ... жаліють, хвалять, що я втекла. А він **мовчить**. Ложку поклав, очей з мене не зводить. ...

Посиділа я ще трохи – незручно ж попоїсти і гайда з хати, – подякувала, і стала прощатися. Куди там! Не пускають. ... це старі. А він (його Кирилом звати) **мовчить**, тільки зблід, як полотно. І вже не на мене, а під ноги собі дивиться та все комір то застібає, то розстібає.

... На тому й закінчилося наше свято. Наче покійника в домі замали. Кирило цілими днями **мовчить**, навіть до батьків **не балакає**. ... Опівночі, коли батьки в хатині поснуть, підхопиться як тороплений і ні з сього ні з того – хвать за горло: “Кажі, любиш?” ...

Замовкне, ніби схаменеться. Тоді як упнеться пальцями в груди, аж кров під пучками закипає: “Може, скажеш, гадино, що він і тут не був? – на німця натякає, бо я ж усе до крихти йому розказала. – що, **мовчиш?**” – і регоче, радий, що мені **відповісти нічого** [6, т. 2, с. 24].

Таким чином, цілком очевидно, що декодування мовчання значною мірою залежить від дискурсу. У наведеному вище контексті лексема *мовчати* виявляє периферійні семи ‘ніяковіти’, ‘соромитись’, ‘гніватись’ та ін., що, очевидно, вказує на симптоматичність мовчання, але й на комунікативну значущість. Мовчання одного з комунікантів Гр. Тютюнник позначає надслівними вербалізаторами *відповісти нічого*, дієсловами із значенням заперечення мовчання *не балакає*.

На емоційність мовчання вказує низка інших паралінгвальних засобів, зокрема окулістичних (*очей з мене не зводить*), кінетичних (*ложку поклав*), фізіогномічних (*зблід, як полотно*).

Безперечно, мовчання тут емоційно забарвлене. О. Носова зазначає: “У спілкуванні мовчання експресивно забарвлене, оскільки воно за визначенням не

може бути винятковим джерелом передачі інформації. Навіть при однозначній відповіді, згоді чи незгоді, мовчання імпліцитно виражає або емоційний стан того, хто говорить, (мовчить), або його ставлення до дій / слів співрозмовника (слухача). Однак мовчання для людини не асоціюється з однією певною емоцією. Зрозуміло, що одна й та сама емоція може бути виражена по-різному різними особистостями” [3, с. 24].

Мовчання одного з комунікантів, а саме Кирила, є як симптомом його зняковіння й розгубленості в першій частині уривка, так і головним елементом його конфронтаційної стратегії в другій, що сприймається іншими учасниками комунікації як невічливість, навіть ворожість. “Мовлення є ... показником доброзичливості людини, оскільки для звичайної людини в мовчанні іншої є щось тривожне й небезпечне” [1, с. 318]. Ці слова відомого лінгвіста яскраво ілюструє й інший приклад з повісті Гр. Тютюнника “Вогник далеко в степу”, де оксиморонний вираз *відповісти мовчанкою* образно вербалізує таке небажане для одного з комунікантів гірке й недоброзичливе мовчання: *“Кібкало як іменинник усміхається раз по раз до всіх, забалакує, упевнений, що сьогодні за хліб і молоко йому ніхто не відповість мовчанкою”* [6, т. 2, с. 166]. Використання оксюморона, окрім іншого, також експресивізує сприйняття мовчання. Погоджуємося з Н. Бойко, яка зазначає, що оксюморони “... спонукають читачів до почуттєвого сприймання та образного осмислення дійсності, розуміння прийомів, до яких звертається митець” [2, с. 418].

Через мовчання герої Гр. Тютюнника виражають стратегію ігнорування, наприклад:

- *Діду, нащо вам все оте? – допитуються в старого молоді й пристаркуваті сусіди та заходжальники.*

- *А на те, – одказує Свирид. Або мовчить, як і не чує* [6, т. 1, с. 191], або дистанціювання, як це видно зі слів матері, що відчуває на собі провину перед сином і його образу на неї за її подружню зраду:

- *Ти, сину, вже краще б ляв мене, ніж отак. Три дні, як приїхав, і все мовчиш. Чи вже у серці для матері порожньо?...*[6, т. 1, с. 17].

Традиційно міжособистісне мовчання сприймається негативно, викликаючи почуття ніяковості, а то й страху: - *Ти що, не чуєш? – торсає мене Меланя. – Кажу, давай їсти, а ти мовчиш. Аж налякав* [6, т. 2, с. 280]. Воно також засвідчує спільну тривогу комунікантів, однаково пригнічений їхній душевний стан, наприклад: *“Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить на переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими очима на дорогу через вибалку на узгірці ..., що часто разом з ним виходить на переїзд і Наталія Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат – що не розрадив Климка, Наталія Миколаївна – що не почула, як він пішов”* [6, т. 2, с. 116] або ж є ознакою нездорової обстановки в сім’ї, де вже давно немає порозуміння й злагоди: *“З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на “ви”, і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві. ... Андрій задкував у темний куток, тулвся до стіни, щоб дати їй [теці] дорогу, і мовчки скаженів: здавалося, вона наемисне зустрічає його в сінях, аби загнати в куток і цим принизити. ... Вечеряли мовчки, як після лайки”* [6, т. 1, с. 52].

Однак Гр. Тютюнник використовує феномен мовчання як такий, що допомагає його героям реалізовувати не лише конфронтаційні, а й кооперативні стратегії, зокрема виступає синтоном, що з позиції лінгokonфліктології трактується як “засіб профілактики зародження конфлікту з метою не зруйнувати комунікації” [3, с. 135], наприклад: *“Цими словами вона щодня починала сварку. Устим на те тільки усміхався і мовчав. Він був щасливий і не хотів розлучатися зі своїм щастям отак зрання. Тому і мовчав”* [6, т. 1, с. 244]; *“В’їдливості він [Тур], одначе, не помічав. Або ж хотів подолати її мовчанкою”* [6, т. 1, с. 207], так і засобом демонстрації утримання від конфлікту: *“А день настане – старі просвітку не дають. Свекор ще сьак-так, мовчить, тільки молотком сердитіше стукає, зате свекруха і за нього й за себе надолужує ...”* [6, т. 2, с. 24].

Як кооперативне сприймається мовчання в ситуації, якщо між співрозмовниками встановлене повне взаємопорозуміння, й вони поділяють ті позитивні (радість, умиротвореність, спокій) або негативні почуття, пов'язані з горем, смертю тощо, наприклад: *“Далі все робилося мовчки, у любій братерській злагоді: один ішов обходити ферми – всі, від корівника до гусяткика, другий підмітав сторожку, розставляв на свої місця стіл, табуретки, ослін, розкидані за вчорашньої чубанини попід стіни...”* [6, т. 1, с. 264].

Так, факт наявності позитивного настрою у всіх комунікантів окреслює ситуація, в якій кооперативна стратегія мовчання вербалізована зворотним дієсловом-оказіоналізмом *мовчатися*, яке, очевидно, можна віднести до безособових, наприклад: *“Ми розкошували мовчки й курили. Цигарку за цигаркою бо курилося і мовчалось”* [6, т. 2, с. 280]. Позитивне сприйняття мовчання посилює вживання Гр. Тютюнником прислівника *мовчки* в сполученні з дієсловом *розкошувати*, що в цьому контексті має значення “відчувати задоволення, насолоду, втіху від чого-небудь” [4, т. VIII, с. 711]. У такому разі мовчання набуває смислів ‘блаженство’, ‘задоволення’.

Для героїв Гр. Тютюнника мовчання часто є кращим, ніж слова, засобом взаєморозуміння, оскільки зайві слова можуть зруйнувати певний незримий зв'язок між людьми, поставити одного з комунікантів у незручне становище, чого рідше можна очікувати від мовчання. Так зокрема розмірковує Павлентій, підліток з повісті “Вогник далеко в степу”, який не знаходить слів, щоб висловити вдячність своїй мацусі за її піклування, соромиться виказати свої почуття, тому вважає за краще мовчати: *“Мені жалко дивитися на її [тітки Ялосовети] пальці худі, що стягають шинелю, аби якось застібнути гаплички. Всю жалко. Але й пожаліти ніколи. Та ще й словами... Краще мовчати”* [6, т. 2, с. 168]. На думку Павлентія, висловити співчуття словами, очевидно, важче, ніж мовчанням.

Так само мовчання є більш доречним при відчутті вдячності простій людині, жінці-трудівниці, не звиклій до пишноти слів, життя якої є мовчазним трудовим подвигом: *“Тож якщо доведеться зустріти вам у Донбасі жінку чи бабусю з надто великими руками у синіх міточках, вклоніться їй у душі – мовчки, бо захоплення вашого чи (ще гірше) розчуленості вона просто не сприйме”* [6, т. 2, с. 268].

В іншій повісті Гр. Тютюнника мовчання також емоційно навантажене, точніше, енергетично зарядженим є слово-варваризм *малчать*, яке вербалізує концепт “мовчання”: *“– Малча-ать! – гукаю щосили, бо знаю від старших, що слово це замашне. Я чув його, коли їхав у фуражному обозі до Знам'янки – великої розбитої станції. Хто й на кого кричав отак, не знаю, бо діло було вночі, але слово мені сподобалось, як подобалось колись, іще до війни, батогом на череду ляскати”* [6, т. 2, с. 6]. Як видається, при комплексному поєднанні лексеми-варваризму і її графічного виділення унаочнюється сприйняття й самого мовчання як чогось різкого, войовничого, подібного до ляскання батоба.

У дискурсі новел і повістей Гр. Тютюнника мовчання переважно негативно конотоване, оскільки супроводжує стани засмученості: *“Степан засмутився й мовчав”* [6, т. 2, с. 213] або зажури, наприклад: *“Бабуся держала мене на руках і плакала, а мати мовчала, високо піднявши голову і дивлячись перед собою”* [6, т. 2, с. 62]; *“Перша підвода вже давно поминула наші ворота, а на мосту вже гуркотіли й гуркотіли колеса, кашляли коні, бриньчала зброя, схлипувала мама, закусивши губу, й мовчали дядьки”* [6, т. 2, с. 62]. В ілюстраціях-контекстах, виокремлених із повісті “Облога”, мовчання є ознакою наведених станів, оскільки йдеться про арешт батька головного героя-підлітка.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у творах Гр. Тютюнника мовчання є тією художньою деталлю, тим образом-концептом, що допомагає письменнику-неореалісту правдиво і яскраво відтворити внутрішній світ його героїв, реалізувати авторські інтенції. Мовчання у Гр. Тютюнника – не просто утримання від мовлення, а завжди мовчання про щось. У подальших розвідках перспективним видається дослідження особливостей вербалізації світського та соціального мовчання в прозових творах українського художнього дискурсу.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли / [перевод с фр. Н. А. Долинина под ред. Е. Г. Эткинда; вступ. статья Р. А. Будагова]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1961. – 396 с.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія] / Н. І. Бойко. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2005. – 552 с.
3. Носова О. Е. Лингвокультурологический анализ стратегических ресурсов молчания в структуре коммуникации (на материале современного английского языка) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. / Носова Оксана Евгеньевна. – Уфа, 2010. – 182 с.
4. Словник української мови : в 11 т. / [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
5. Тютюнник Г. Бути письменником: щоденники, записники, листи / Григор Тютюнник [передмова, упорядкув. О. Неживого]. – К. : Ярославів Вал, 2011. – 440 с.
6. Тютюнник Гр. Твори : У 2 т / Григор Тютюнник. – К. : Молодь, 1985.